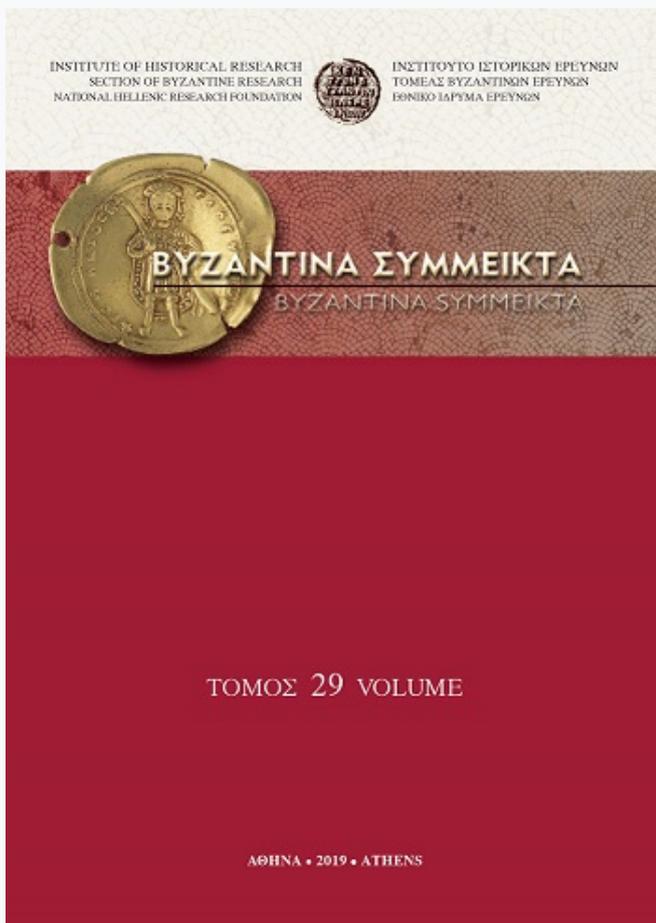

Byzantina Symmeikta

Vol 29 (2019)

BYZANTINA SYMMEIKTA 29

Βιβλιοκρισία: Simon BENDALL, Εισαγωγή στη νομισματική της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας. Μετάφραση – επιμέλεια Ελένη Μ. ΛΙΑΝΤΑ, Εκδόσεις Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2018

Γιάννης ΣΤΟΓΙΑΣ

doi: [10.12681/byzsym.21910](https://doi.org/10.12681/byzsym.21910)

Copyright © 2019, Γιάννης ΣΤΟΓΙΑΣ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΣΤΟΓΙΑΣ Γ. (2019). Βιβλιοκρισία: Simon BENDALL, Εισαγωγή στη νομισματική της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας. Μετάφραση – επιμέλεια Ελένη Μ. ΛΙΑΝΤΑ, Εκδόσεις Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2018. *Byzantina Symmeikta*, 29, 445–452. <https://doi.org/10.12681/byzsym.21910>

S. BENDALL, *Εισαγωγή στη νομισματική της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας*, Μετάφραση – επιμέλεια Ελένη Μ. ΛΙΑΝΤΑ, Εκδόσεις Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2018, σελ. 114. ISBN 978-960-599-243-9

Το παρουσιαζόμενο πόνημα συνιστά μετάφραση στα ελληνικά του βιβλίου *An Introduction to the Coinage of the Empire of Trebizond* (Spink, London 2015, σελ. 72, ISBN 978-1-907427-59-6). Η πρώτη αγγλική έκδοση κυκλοφόρησε σε λίγα αντίτυπα τον Σεπτέμβριο 2015, ενώ δεύτερη έκδοση (ανατύπωση) πραγματοποιήθηκε τον Φεβρουάριο 2016. Όσον αφορά στο πρωτότυπο, πρόκειται για ένα ευσύνοπτο βιβλίο, μικρού μεγέθους (περίπου Α5), που ήλθε να καλύψει ένα αισθητό κενό στη βιβλιογραφία. Ο συγγραφέας του, Simon Bendall (1937–2019)¹, υπήρξε γνωστός συλλέκτης και πολυγραφότατος ερευνητής, με εστίαση στα υστεροβυζαντινά νομίσματα και κατεξοχήν στα Παλαιολόγια. Η ελληνική έκδοση κυκλοφόρησε τον Μάιο 2018 σε μετάφραση και επιμέλεια της Ελένης Λιάντα, διδάκτορος του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης, με εξειδίκευση επίσης στη νομισματική της υστεροβυζαντινής περιόδου².

Εκ πρώτης όψεως, η ελληνική έκδοση πλεονεκτεί σε μια σειρά από πρακτικές παραμέτρους, όπως ότι επιλέχθηκε τόσο να τυπωθεί σε ένα ελαφρώς

1. Απεβίωσε προσφάτως, στις 26 Ιουνίου 2019. Για τον Simon Bendall και το έργο του βλ. το βιογραφικό λήμμα στο *Coins Weekly* (21.2.2018): <https://coinsweekly.com/whoswho/bendall-simon/> (τελευταία πρόσβαση 17.11.2019), την αναφορά στο όνομά του σε ιστοσελίδα της *Dumbarton Oaks Research Library and Collection*: <https://www.doaks.org/resources/coins/collectors-dealers-and-donors> (τελευταία πρόσβαση 17.11.2019), καθώς επίσης και το σχετικό κείμενο του Jonathan Jarrett εις μνήμην του εκλιπόντος (27.7.2019): <https://tenthmedieval.wordpress.com/2019/07/27/in-memory-of-simon-bendall/> (τελευταία πρόσβαση 17.11.2019).

2. Βλ. κατεξοχήν Ε. ΛΙΑΝΤΑ, *Late Byzantine Coins, 1204–1453, in the Ashmolean Museum, University of Oxford*, Spink, London 2009.

μεγαλύτερο σχήμα (βιβλίο ογδού μεγέθους) με ευρύτερα περιθώρια, όσο και να δηλώνονται με έντονους χαρακτήρες οι αριθμοί των νομισματικών εκδόσεων καθώς και οι επιμέρους νομισματικές αξίες, προσδίδοντας μεγαλύτερη ευκρίνεια και βοηθώντας τους αναγνώστες στον ευκολότερο εντοπισμό βασικών σημείων. Ιδιαίτερα επαινετή είναι η χρήση της ειδικής γραμματοσειράς Athena Ruby για την ακριβέστερη απόδοση ιδιαίτερων γραμματικών τύπων και συμπλημάτων, γεγονός που δίνει ένα επιπλέον πλεονέκτημα σε σχέση με την πρωτότυπη έκδοση. Πολύ ουσιαστική είναι η ωφέλεια στις προκαταρκτικές σελίδες που έχουν προστεθεί στην ελληνική έκδοση και περιλαμβάνουν πρόλογο του Α. Γ. Κ. Σαββίδη (σσ. 11-24) και σημείωμα της μεταφράστριάς (σσ. 24-27). Στον πρόλογό του ο Αλέξιος Σαββίδης αναφέρεται στον συγγραφέα, στην προσφορά του στην υστεροβυζαντινή νομισματική εν γένει (σσ. 13-14, 16-19) και στην ιδιαίτερη συμβολή του στη μελέτη της νομισματοκοπίας της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας (σσ. 15-16, σημ. 7-8), με εκτενείς αναφορές συνολικά στην εργογραφία του. Ιδιαίτερα χρήσιμες είναι, επιπλέον, οι βιβλιογραφικές προσθήκες που αφορούν στην ιστορία της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας (σσ. 23-24)³. Στο σημείωμά της η Ελένη Λιάντα επισημαίνει, μεταξύ άλλων, τη διόρθωση ορισμένων τυπογραφικών λαθών και αβλεψιών της πρωτότυπης έκδοσης, καθώς και τη σύμπτυξη των νομισματικών κοπών/τύπων σε 90 (από 92 στην αγγλική έκδοση⁴), αλλά και κάποιες σχεδόν ανεπαίσθητες μετακινήσεις⁵ σε σύγκριση με την αρχική δημοσίευση (βλ. σ. 25, και σημ. 29).

3. Για δύο πρόσφατες προσθήκες στη βιβλιογραφία βλ. *Two Works on Trebizond: Michael Panaretos. Bessarion*. Edited and translated by Scott KENNEDY [Dumbarton Oaks Medieval Library 52], Harvard University Press, Cambridge, MA / London 2019 [δημοσιεύονται (κείμενο και μετάφραση) δύο πηγές, το *Περὶ τῶν τῆς Τραπεζούντος βασιλέων, τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν...* του Μιχαήλ Παναρέτου και το *Ἐγκώμιον εἰς Τραπεζούντα* του Βησσαρίωνος], και *Mihail Panaret, O Velikih Komninah*, ed. A. M. ΚΡΙΟΥΚΟΒ, introd.-comm. S. P. ΚΑΡΟΒ – R. M. ΣΟΥΚΟΥΡΟΒ, St Petersburg 2019 [έκδοση και ρωσική μετάφραση του Μιχαήλ Παναρέτου, βλ. και βιβλιοκρισία του Α. Γ. Κ. ΣΑΒΒΙΔΗ στον τρέχοντα τόμο των *ΒυζΣυμ.*, παραπάνω, 426-434].

4. Απαλείφθηκαν οι τύποι υπ' αρ. 60 και 65 της αγγλικής έκδοσης.

5. Πιο συγκεκριμένα, ο νομισματικός τύπος υπ' αρ. 86 της αγγλικής έκδοσης προτάχθηκε των τύπων 83, 84, 85. Στην ελληνική έκδοση πρόκειται για τους τύπους υπ' αρ. **81** (=86 αγγλ. έκδ.), **82** (=83 αγγλ. έκδ.), **83** (=84 αγγλ. έκδ.) και **84** (=85 αγγλ. έκδ.), που έχουν ενταχθεί στις ανώνυμες χάλκινες κοπές (σσ. 107-109 της ελληνικής έκδοσης).

Το βιβλίο είναι διαρθρωμένο σε μικρά κεφάλαια. Προηγείται εισαγωγή του συγγραφέα και σύντομη αναφορά στην ιστορία της Αυτοκρατορίας. Ακολουθεί παράθεση βιβλιογραφίας (σσ. 31-34), με τη διευκρίνιση ότι –ελλείψει χρήσης υποσημειώσεων στο κυρίως σώμα του βιβλίου– οι βιβλιογραφικές αναφορές μπαίνουν εντός παρενθέσεων κατά περίπτωση μέσα στο κείμενο με τη συντομογραφία B. και τον σχετικό αριθμό από την αύξουσα αρίθμηση που έχει δοθεί στις εν λόγω σελίδες· εξαίρεση αποτελούν έξι βιβλιογραφικές αναφορές σε καταλόγους που παρατίθενται ως ειδικές βραχυγραφίες, αν και έχουν λάβει αύξουσα αρίθμηση⁶. Σημειωτέον ακόμη ότι σε σχέση με την πρώτη αγγλική έκδοση έχουν ενσωματωθεί στον κατάλογο της βιβλιογραφίας τρεις αναφορές: οι αρ. B. 30, B. 49 και B. 62 στην ελληνική έκδοση.

Στα κεφάλαια που ακολουθούν εξετάζονται επιμέρους ζητήματα, όπως τα μετρολογικά δεδομένα (σσ. 37-39), τα νομισματοκοπεία (σσ. 39-40)⁷, η προέλευση του αργύρου (σσ. 41-42), η νομισματική κυκλοφορία στην Κριμαία (σσ. 42-43), ο τίτλος «Μέγας Κομνηνός»⁸ (σσ. 43-44)⁹, οι επιγραφές (σσ. 44-45),

6. Πρόκειται για τις εξής περιπτώσεις καταλόγων που παρατίθενται βραχυγραφημένες εντός του κειμένου: BMC (B. 62) και BMCV (B. 63), Βρετανικό Μουσείο· DOC IV (B. 27), Dumbarton Oaks· Ret. = Retowski (B. 50)· Sab. = Sabatier (B. 51)· S. = Sear (B. 52).

7. Νομισματοκοπείο λειτούργησε σίγουρα στην Τραπεζούντα· εξετάζεται το ενδεχόμενο της ύπαρξης ενός δευτερεύοντος νομισματοκοπείου ίσως στην Τρίπολη (σημ. Tirebolu) του Πόντου. Βλ. επίσης σσ. 72-73, αρ. **24-25-26** (κοπές Μανουήλ Α΄) και σσ. 72-73, αρ. **44-45-46** (Ιωάννου Β΄).

8. Για τη χρήση του τίτλου βλ. π.χ. Γεώργιος Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή* (έκδ. A. HEISENBERG, Leipzig 1903), 7.35-36: ... *Δαυίδ, ἀδελφὸς ὦν Ἀλεξίου τοῦ τῆς Τραπεζοῦντος κρατήσαντος, ὃς καὶ Μέγας ὠνομάζετο Κομνηνός ...*· Ιωάννης Λαζαρόπουλος, *Oratio ad sanctum Eugenium* (έκδ. J. O. ROSENOVIST, *The hagiographic Dossier of St. Eugenios of Trebizond in Codex Athous Dionysiou 154* [Acta Universitatis Uppsaliensis. Studia Byzantina Uppsaliensia 5], Uppsala 1996), 216-218: ... *τὰ τῆς βασιλείας τῶν Τραπεζοῦντιῶν σκῆπτρα ὁ ἐν βασιλεῦσι διαδέχεται περιφανέστατός τε καὶ ἀξιόγαστος Ἀλέξιος ἐκεῖνος ὁ Μέγας Κομνηνός ...*

9. Όπως σημειώνεται, «[φ]αίνεται ότι ο τίτλος προοριζόταν για εκείνους που είχαν άμεση καταγωγή από τον Ανδρόνικο Α΄ Κομνηνό» (1183-1185) (σ. 43). Με την εξαίρεση του Ανδρόνικου Α΄ Γ΄ιδωνος, οι υπόλοιποι αυτοκράτορες ίσως θεωρούσαν ότι ο τίτλος τούς ανήκε δικαιωματικά. Στα νομίσματα εμφανίζεται περιπτωσιακά και κατά κανόνα σε σύντμηση: σπάνια άσπρα Αλεξίου Β΄ και ένα άσπρον Ιωάννου Δ΄, το υπ΄ αρ. **78** (σ. 44 και σσ. 104-105). «Ο τίτλος ‘Μέγας Κομνηνός’, στην πραγματικότητα, εμφανίζεται ολόκληρος σε ένα πιθανόν μοναδικό χάλκινο νόμισμα της συμβασιλείας του Ιωάννη Β΄

τα σύμβολα και τα σκήπτρα στα νομίσματα (σσ. 45-46). Έπεται ο κατάλογος των νομισμάτων, που ευλόγως καταλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος του βιβλίου (σσ. 48-114), με ένα σύντομο ιστορικό να προηγείται για κάθε αυτοκράτορα. Η εναρκτήρια αναφορά γίνεται στους αδελφούς Δαβίδ (1204-1211) και Αλέξιο Α΄ Κομνηνό (1204-1222), ωστόσο με βεβαιότητα αποδοσμένες κοπές, ανώνυμες ή επώνυμες, είναι γνωστές από τον Ανδρόνικο Α΄ Γίδωνα (1222-1235) και εξής. Αντίστοιχα, ο Ιωάννης Δ΄ (1446-1458) ήταν μάλλον ο τελευταίος αυτοκράτορας που έκοψε νομίσματα, κάτι που είναι εξαιρετικά αμφίβολο για τον Δαβίδ Α΄ (1458-1461). Ο κατάλογος κλείνει με μερικές ανώνυμες χάλκινες κοπές (σσ. 107-109) και με ορισμένα αβέβαια/αδιάγνωστα χάλκινα νομίσματα (σσ. 110-111), περιλαμβάνοντας μια ύστατη μνεία σε απομμήσεις νομισμάτων (άσπρων) από τη Γεωργία, που ήταν γνωστά ως «Κυρμανούλια» (σσ. 112-114)¹⁰.

Στις απαρχές της νομισματοκοπίας της Τραπεζούντας τόσο τα νομίσματα που έκοψε ο Ανδρόνικος Γίδων όσο και οι ανώνυμες κοπές είναι αργυρά και χαλκά τραχέα (δηλ. κοιλόκυρτα νομίσματα), ενώ υπάρχουν και ορισμένα χάλκινα τεταρτηρά (επίπεδα)¹¹. Ως προς τις ανώνυμες κοπές ενδιαφέρον εικονογραφικό στοιχείο αποτελεί η χρήση της ολόσωμης μορφής του Χριστού Χαλκίτου (με τη συνοδευτική επιγραφή IC XC O XALKHTHC)¹². Ο Μανουήλ Α΄ (1238-1263), μάλλον στην αρχή της βασιλείας του, εισήγαγε το επίπεδο αργυρό άσπρον, με την όρθια μορφή του αγίου Ευγενίου¹³, το οποίο ως βασική νομισματική αξία συνέχισε να εκδίδεται σχεδόν μέχρι την πτώση της αυτοκρατορίας (σ. 36). Άξια μνείας είναι η περίπτωση της Θεοδώρας Κομνηνής, που διεκδίκησε τον θρόνο στο πλαίσιο της διαμάχης των δύο αδελφών της¹⁴ και έκοψε νομίσματα

με τον Αλέξιο Β΄» (σ. 43), το οποίο θα μπορούσε να είναι αυτό που απόκειται «τώρα στο Barber Institute», το υπ' αρ. **50** (σ. 44 και σσ. 85-86).

10. Η ονομασία προέρχεται προφανώς από τις λέξεις «Κυρ Μανουήλ»· φαίνεται ότι τα πρώτα τραπεζουντιακά νομίσματα που κυκλοφόρησαν στη Γεωργία ήταν τα άσπρα του Μανουήλ Α΄ (1238-1263). Είναι πιθανή η ύπαρξη ορισμένων απομμήσεων άσπρων του Μανουήλ Α΄, ωστόσο η παραγωγή γεωργιανών απομμήσεων μάλλον ξεκίνησε κατά τη βασιλεία του Ιωάννου Β΄ (1280-1297).

11. Βλ. σ. 58, αρ. **5**, και σ. 59, αρ. **7**. Για μεταγενέστερες επίπεδες χαλκές κοπές βλ. σ. 36-σ. 75, αρ. **30** (Γεώργιος, 1266-1280)· σ. 81, αρ. **42** (Ιωάννης Β΄, 1280-1297)· σ. 97, αρ. **66** (Αλέξιος Γ΄, 1349-1390). Οι κοπές υπ' αρ. **5**, **30**, **42** και **66** φέρουν ως εμπροσθότυπο σταυρό πάνω σε βάση.

12. Βλ. σ. 55, αρ. **2**, σ. 57, αρ. **3** και **4**, σ. 58, αρ. **5**.

13. Βλ. σ. 70, αρ. **20**.

14. Ο Γεώργιος είχε βασιλεύσει από το 1266 έως το 1280 οπότε αιχμαλωτίσθηκε

(περ. 1285)¹⁵. Σημαντική τομή συνιστά η μείωση του βάρους του άσπρου¹⁶ που επήλθε επί Αλεξίου Β΄ γύρω στο 1297 και συνδυάστηκε με την αντικατάσταση των όρθιων μορφών του αγίου Ευγενίου και του αυτοκράτορος με αντίστοιχες έφιππες μορφές (σσ. 36, 38, 39)¹⁷. Στα χρόνια του Μανουήλ Α΄ η περιεκτικότητα των άσπρων σε άργυρο ανερχόταν σε 95-100%, ενώ σε βάθος χρόνου έφθασε να πέσει, επί Ιωάννου Δ΄ (1446-1458), γύρω στο 29% (σ. 39). Από τις ύστερες νομισματικές εκδόσεις της αυτοκρατορίας ενδιαφέρουσα εικονογραφικά, ιδίως κατά τη διάρκεια του 14ου αι., είναι η χρήση του τύπου του αετού¹⁸, είτε μονοκέφαλου¹⁹ είτε δικέφαλου²⁰.

Όσον αφορά σε επιμέρους ζητήματα, ακολουθούν ορισμένες σύντομες παρατηρήσεις. Στο πλαίσιο της συζήτησης για την Κριμαία γίνεται αναφορά σε χάλκινα τραχέα του Ανδρονίκου Α΄ Γίδωνος που πιθανόν είχαν προέλευση από εκεί και δωρήθηκαν στο Νομισματικό Μουσείο στην Αθήνα τον 19ο αιώνα (σσ. 42-43). Το σχόλιο του Bendall ότι «[ε]κείνη την περίοδο, ο Σβορώνος προφανώς ενθάρρυνε την ελληνική διασπορά, δηλαδή εκείνους τους Έλληνες που ζούσαν στην Κριμαία και πιθανόν και αλλού, να στείλουν ελληνικά και βυζαντινά νομίσματα, που βρέθηκαν στον τόπο τους, στο μουσείο στην Αθήνα» (σ. 43) δεν ευσταθεί: τα εν λόγω νομίσματα²¹ εισήχθησαν στο Νομισματικό Μουσείο το

και τον διαδέχθηκε ο Ιωάννης Β΄. Το 1282 ο Γεώργιος ελευθερώθηκε και προσπάθησε να πάρει πάλι την εξουσία αλλά ανεπιτυχώς. Βραχύβια ήταν και η διεκδίκηση της Θεοδώρας· ο Ιωάννης Β΄ επικράτησε και έμεινε στον θρόνο έως το 1297.

15. Βλ. σ. 84, αρ. **47** και **48**. Στις δύο κοπές (αργυρή και χαλκή) η μορφή της Θεοδώρας ταυτίζεται με επιγραφή και επίσης φέρει στέμμα χαρακτηριστικού σχήματος.

16. Η προσαρμογή γίνεται περίπου στα 2 γρ. (με διακύμανση μεταξύ 2,08 και 1,70 γρ.), ενώ το βάρος των πρωμιότερων άσπρων κυμαινόταν μεταξύ 2,95 και 2,85 γρ. Τα αργυρά τραχέα του Γίδωνος ήταν ακόμη βαρύτερα, κυμαινόμενα μεταξύ 4,55 και 3,18 γρ. (βλ. σ. 38).

17. Βλ. επίσης σ. 87, αρ. **51** και **52**.

18. Η πρώτη εμφάνιση (μονοκέφαλος αετός με ανοικτά φτερά) έγινε σε χάλκινο νόμισμα του Ιωάννου Β΄, βλ. σ. 80, αρ. **40**, και τη σχετική σημείωση. Το θέμα εμφανίστηκε για δεύτερη φορά (κεφαλή αετού) σε χάλκινη κοπή του Βασιλείου (1332-1340), βλ. σ. 91, αρ. **58**.

19. Βλ. σ. 102, αρ. **76** (Μανουήλ Γ΄, 1390-1417). Βλ. επίσης σ. 108, αρ. **82**, σ. 109, αρ. **83** (ανώνυμες κοπές).

20. Βλ. σ. 100, αρ. **72** (Αλέξιος Γ΄, 1349-1390)· σ. 102, αρ. **76.1** (Μανουήλ Γ΄, 1390-1417). Βλ. επίσης σ. 111, αρ. **88** (αβέβαιη κοπή).

21. Βλ. υπ' αρ. **12** και **13** (μάλλον κατά λάθος υπ' αρ. 14 στη σ. 42).

1862, όπως αναφέρεται από την Βάσω Πέννα²², αλλά και από τον ίδιο τον Bendall σε άλλο σημείο²³. Η σύνδεση με τον Ιωάννη Σβορώνο (1863-1922) φαίνεται ότι έγινε εκ παραδρομής και κατά συνέπεια το σχόλιο θα πρέπει να θεωρηθεί χωρίς σημασία για την όλη συζήτηση.

Συνεχίζοντας την πραγματέυση που αφορά σε νομισματικές εκδόσεις που αποδίδονται στον Ανδρόνικο Γίδωνα, κρίνεται χρήσιμο να γίνει αναφορά στις απόψεις του Αυστραλού συλλέκτη Ross Glanfield, ο οποίος μέσω ενός διαδικτυακού άρθρου του ανέπτυξε μια κριτική προσέγγιση για την κατάταξη των κοπών που έχει προτείνει ο Bendall²⁴. Η κριτική έχει βασιστεί σε προτάσεις που είχε εκφράσει ο Bendall σε προωμότερα άρθρα του (βλ. αρ. Β. 6, Β. 12 και Β. 13 στη βιβλιογραφία) και οι οποίες έχουν μεταφερθεί στο βιβλίο του²⁵. Εκτός από την πρώτη κοπή του Γίδωνος, για την οποία είναι αδιαμφισβήτητο ότι του ανήκει καθώς φέρει *expressis verbis* το όνομά του²⁶, ο Glanfield εκφράζει αμφιβολίες για ορισμένες αποδόσεις, αναπτύσσοντας αρκετά διεξοδικά μια σειρά επιχειρημάτων. Στα συμπεράσματά του καταλήγει ότι, πέραν από την προαναφερθείσα επώνυμη κοπή, υπάρχουν και κάποιες άλλες που θα μπορούσαν να αποδοθούν στον Γίδωνα²⁷, με μεγαλύτερη πιθανότητα (χάλκινα

22. Β. ΠΕΝΝΑ, Ανδρόνικος Α΄ Κομνηνός: Νομισματικά παραλειπόμενα, στο: *Χαρακτήρ. Αφιέρωμα στη Μάντω Οικονομίδου* [Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου αρ. 57], Αθήνα 1996, 233, και σημ. 14. Η Πέννα είχε σημειώσει ότι τα συγκεκριμένα νομίσματα «έχουν πιθανότητα ως τόπο προέλευσής τους τον Πόντο» και τα είχε αποδώσει στην Τραπεζούντα ως κοπές του Ανδρονίκου Α΄ Κομνηνού (βλ. σ. 234, Τύπος 2, εικ. 2:1-3 και 3:1 = αρ. 12 - σ. 232, Τύπος 1, εικ. 3:3 = αρ. 13).

23. Βλ. σ. 64 (για το υπ' αρ. 12) και σσ. 64, 65 (για το υπ' αρ. 13).

24. R. GLANFIELD, *Coins for Andronicus I Gidon?*, στο προσωπικό του website "Glebe Coins", Σεπτ. 2009:

http://www.glebecoins.net/paleos/Articles/Coins_for_Andronicus_I_Gidon/coins_for_andronicus_i_gidon.html (τελευταία πρόσβαση 18.11.2019).

25. Σημειωτέον ότι ύστερα από την ανάρτηση του άρθρου τον Σεπτέμβριο 2009 υπήρξαν ορισμένες μικρές προσθήκες και αναθεωρήσεις έως τον Φεβρουάριο 2016 — πάντως χωρίς να έχει ληφθεί υπ' όψιν η αγγλική έκδοση του βιβλίου του Bendall, που όπως έχει αναφερθεί κυκλοφόρησε το 2015.

26. Βλ. σ. 54, αρ. 1 (=S. 2599), χάλκινο τραχύ με επιγραφές ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ / ΚΟΜΝΗΝΟ Ο ΓΙΔΟΝ.

27. Για παράδειγμα, για τα χάλκινα τραχέα που αντιστοιχούν στους αρ. 9 (=S. 2597) και 10 (= S. 2598) σημειώνει ότι έχουν κοπεί με μία (κατακόρυφη) κρούση της άνω μήτρας, σε αντίθεση με την πιο διαδεδομένη πρακτική για τα κοιλόκρυτα υστεροβυζαντινά νομίσματα που γινόταν με δύο λοξές επάλληλες κρούσεις και παρατηρεί τις διαφορές στη

τραχεία)²⁸ ή με μικρότερη βεβαιότητα (ανώνυμες κοπές με τον Χριστό Χαλκίτη)²⁹. Παρά τα επιχειρήματα του Glanfield που καταδεικνύουν ότι κατά περίπτωση οι αποδόσεις δεν είναι τεκμηριωμένες με τη μέγιστη ασφάλεια, το «οικοδόμημα» του Bendall φαίνεται να αντέχει, με την περαιτέρω προσδοκία μελλοντικά νομισματικά ευρήματα από την περιοχή του Πόντου να διαφωτίσουν καλύτερα την κατάσταση. Στο θέμα των ανώνυμων εκδόσεων με τον Χριστό Χαλκίτη που συνδέονται με τον Ανδρόνικο Γίδωνα είχε αναφερθεί επίσης η Βάσω Πέννα, με μια ενδιαφέρουσα πρόταση: βάσει της κυκλοφορίας των νομισμάτων αυτών κατά μήκος των ακτών της Μαύρης Θάλασσας είχε διατυπώσει την υπόθεση εργασίας ότι η εκδότρια αρχή θα μπορούσε να αναζητηθεί στα λατινικά επιχειρηματικά συμφέροντα που δρούσαν στην περιοχή και επομένως να πρόκειται για κοπές Γενουατών ή Βενετών. Ωστόσο εικάζει επίσης πως ο Ανδρόνικος Γίδων μπορεί «να είχε μια έμμεση εμπλοκή στην έκδοσή τους και στην παροχή του πολύτιμου μετάλλου»³⁰.

Πέραν των όποιων παρατηρήσεων που άπτονται του περιεχομένου του βιβλίου, θα πρέπει να τονισθεί ότι η Ελένη Λιάντα επιτέλεσε εξαιρετικά το έργο της επιμέλειας και παρέδωσε στον αναγνώστη μια άρτια και ρέουσα μετάφραση, κάτι καθόλου αυτονόητο, ιδίως για ένα βιβλίο που το κύριο σώμα του έχει την περιοριστική δομή ενός νομισματικού καταλόγου (περιγραφές, ορολογία κλπ.). Είναι χαρακτηριστικό ότι, σε αντιπαραβολή με την αγγλική έκδοση, η διόρθωση κάποιων αβλεψιών οφείλεται καταφανώς στη μέριμνα της επιμελήτριας. Ως μικρή παράλειψη ας σημειωθεί η μη συμπλήρωση της επιγραφής της οπίσθιας πλευράς στο χάλκινο νόμισμα της συμβασιλείας του Ιωάννη Β΄ με τον Αλέξιο Β΄³¹. τέτοιες ήσσονος σημασίας λεπτομέρειες όμως δεν μειώνουν την ποιότητα του

μορφή των νομισματικών «πετάλων» σε σχέση με τα Κομνηνεία ψαλιδισμένα πολυγωνικά χαλκά του 12ου αιώνα· υπέρ μιας επαρχιακής προέλευσης συνηγορεί και το γεγονός ότι τα λίγα γνωστά σημεία εύρεσης εντοπίζονται στη Μικρά Ασία. Εξετάζει τρεις πιθανότητες (Ανδρόνικος Α΄ Κομνηνός - Λατίνοι στη ΒΔ Μικρά Ασία - Ανδρόνικος Γίδων) και κλίνει υπέρ της τρίτης εκδοχής τελικά, με κάποιες επιφυλάξεις.

28. Βλ. αρ. 9, 10, 12 και 12.1.

29. Βλ. αρ. 2, 3, 4 και 5.

30. Β. ΠΕΝΝΑ, *Τραπεζούντα: οικονομία και νόμισμα (10ος-13ος αιώνας)*, στο: *Ο Βυζαντινός Πόντος (4ος-15ος αιώνας μ.Χ.). Ιστορικές συμβολές*, επιμ. Α. Γ. Κ. ΣΑΒΒΙΑΝΣ [Παράρτημα «Αρχείου Πόντου» 30], Αθήνα 2013, 159-160 (ιδίως 160).

31. Βλ. σ. 85, υπ' αρ. 50: η επιγραφή της οπίσθιας όψης μεταγράφεται ως ΙΩ Ο ΜΕΓΑΣ, αλλά διακρίνονται επίσης και τα γράμματα ΚΟ/ΜΝ/ΝΟ στο πεδίο δεξιά.

όλου εγχειρήματος. Η έκδοση συνολικά επιτυγχάνει να είναι σαφώς καλύτερη από την αγγλική και η αποθησαυρισμένη γνώση του Simon Bendall μεταφέρεται στο ελληνικό κοινό (βυζαντινολόγους, μεσαιωνολόγους, νομισματολόγους, ιστορικούς, αρχαιολόγους, φοιτητές, συλλέκτες κ.ά.), θέτοντας τις βάσεις της έρευνας για τα χρόνια που έρχονται.

Γιάννης ΣΤΟΓΙΑΣ
Επιμελητής-Ερευνητής
Νομισματική Συλλογή ΚΙΚΠΕ (Αθήνα)